

<https://doi.org/10.31861/mediaforum.2019.7.142-154>

УДК: 32.019.57:323.1

© Василь Карпо¹,

© Наталія Нечаєва-Юрійчук²

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В ІСПАНІЇ ТА У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ: ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ

142

В умовах активного розвитку інформаційно-комунікативних технологій проблема безпеки набуває особливого значення. І хоча інформація від найдавніших часів і до сьогодні відігравала ключову роль у процесі здобуття, утримання та поширення влади, початок ХХІ століття відкрив інформаційно-комунікативні аспекти світових політичних процесів. Розгортання протестних подій в Україні у 2013 році призвело до зміни політичного режиму всередині України та активізації зовнішньої агресії з боку РФ. 2014 та 2017 роки увійшли в новітню історію як роки референдумів – Крим, Шотландія, Іспанія, кожен з яких мав свої особливості і був неподібним до інших. Спільною рисою активізації сепаратизму у названих регіонах стала участь РФ у дезінтеграційних процесах. Але якщо у Криму РФ була (і залишається) присутньою у першу чергу мілітарно, то шотландці та каталонці відчували на собі інформаційні впливи російських пропагандистів через різноманітні канали зв'язку.

Ключові слова: Великобританія, Іспанія, сепаратизм, інформація, референдум.

¹ Кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна, E-mail: v.karpo@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0002-7828-6980>

² Кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Україна, E-mail: n.nechayeva-yuriychuk@chnu.edu.ua; <http://orcid.org/0000-0001-5882-7121>

Information Component of Disintegration Processes in Spain and Great Britain: the Comparative Aspects

From ancient times till nowadays information plays a key role in the political processes. The beginning of XXI century demonstrated the transformation of global security from military to information, social etc. aspects. The widening of pandemic demonstrated the weaknesses of contemporary authoritarian states and the power of human-oriented states.

During the World War I the theoretical and practical interest toward political manipulation and political propaganda grew definitely. After 1918 the situation developed very fast and political propaganda became the part of political influence. XX century entered into the political history as the millennium of propaganda. The collapse of the USSR and socialist system brought power to new political actors. The global architecture of the world has changed. Former Soviet republic got independence and tried to separate from Russia. And Ukraine was between them.

The Revolution of Dignity in Ukraine was the start point for a number of processes in world politics. But the most important was the fact that the role and the place of information as the challenge to world security was re-evaluated.

143

The further annexation of Crimea, the attempt to legitimize it by the comparing with the referendums in Scotland and Catalonia demonstrated the willingness of Russian Federation to keep its domination in the world. The main difference between the referendums in Scotland and in Catalonia was the way of Russian interference. In 2014 (Scotland) tried to delegitimise the results of Scottish referendum because they were unacceptable for it. But in 2017 we witness the huge interference of Russian powers in Spain internal affairs, first of all in spreading the independence moods in Catalonia.

The main conclusion is that the world has to learn some lessons from Scottish and Catalonia cases and to be ready to new challenges in world politics in a format of information threats.

Keywords: Great Britain, Spain, separatism, referendum, information.

Від найдавніших часів до сучасності інформація відігравала ключову роль у процесі здобуття, утримання та поширення влади. Історико-політичний досвід людства засвідчує, що саме інформація була і залишається основою політичного протиборства, не зважаючи на вагомий роль, яку відіграють такі фактори, як військовий, економічний, соціальний, духовний та ін.

Варто підкреслити, що упродовж ХХ століття роль інформації у суспільно-політичних процесах зазнала певної трансформації: уже в роки Першої світової війни спостерігаємо зростання впливу інформаційного фактору у забезпеченні перемоги тієї чи іншої сторони. Навіть у переддень війни кожна країна – майбутній учасник світового конфлікту – активно «мотивувала» населення до участі у «священній битві за справедливість», якою зображували майбутню війну поставлені на службу держави митці, літератори, військові тощо. Так, наприклад, лише у Великобританії у перші місяці війни (серпень-вересень 1914 року) близько 500 тисяч осіб записалося добровольцями, а до кінця 1914 року їх було вже понад 1 млн. (Золотарєв, 2008, 269). Серед причин, які спонукали широкі верстви населення стати учасниками військових дій, активна агітація та пропаганда, що здійснювалися із використанням преси, кінематографу, виступів політичних та громадських діячів тощо і, природно, плакатів та листівок.

144

Подібна ситуація була характерна і для Німеччини, і для Росії, і для Франції. Країни-учасниці війни використали усю наявну інформаційну міць для досягнення перемоги. При цьому отриманий в роки Першої світової війни досвід став основою для подальшого розвитку пропаганди та інформаційних маніпуляцій. І знову ж таки, саме Велика Британія може вважатися прикладом науково виваженого підходу до термінологічних означень, активно використовуваних в роки світової війни для згуртування населення (у даному випадку мова йде про термін «тотальна війна», вперше використаний британцями у роки Великої війни). Кожна країна здобула власний досвід інформаційного протиборства у 1914-1918 роках. Наступні десятиліття – своєрідний період вдосконалення інформаційних засобів політичного впливу в умовах становлення тоталітаризму.

Друга світова війна та наступні за нею роки Холодної війни стали новим етапом у розвитку пропаганди як окремого виду зброї. Розпад соціалістичної системи та еволюція глобального світопорядку призвели до появи нових центрів сили, котрі активно використовують інноваційні інформаційно-комунікативні технології, що стали основою сучасного буття.

Беззаперечно: інформаційна складова посідає вагоме місце у суспільно-політичних процесах сучасності. Еволюція війн ХХ – початку ХХІ століття засвідчила велику увагу до цього питання з боку як теоретиків, так і практиків. Одним із перших звернув свою ува-

гу на проблеми пропаганди та маніпуляції свідомістю британський дослідник Невіл Літтон, який у своїй праці «Преса та Генеральний Штаб» проаналізував роботу Генерального Штабу Великої Британії та його зв'язки з громадськістю в роки світової війни 1914-1918 років (Lytton, 1921). Більш детальний аналіз пропагандистських технік, застосовуваних в роки Першої світової війни, був зроблений американським соціологом Гарольдом Лассуелом (Ласвель, 1929). Наприкінці другої декади минулого століття побачила світ робота Едварда Л. Бернейса – члена Комітету Суспільної інформації. Його «Пропаганда» фактично стала незамінним підручником для багатьох поколінь пропагандистів (Bernays). Варто зазначити, що опублікована робота Л.Бернейса не втрачає своєї актуальності і сьогодні, коли інноваційні технології, здавалося б, мали повністю витіснити техніки початку минулого століття.

Геополітичні зміни, що мали місце у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття, стали базисом не лише зміни глобального світопорядку, але й ролі інформації та каналів її поширення у політичному процесі. Становлення нових незалежних держав, зокрема, України, розширило коло науковців, що досліджують інформаційні процеси сучасності. Початок російсько-української війни у 2014 році став своєрідною точкою відліку в контексті розуміння вагомості ролі інформації у політико-військовій сфері. Питання інформаційного впливу на політичні процеси сучасності знайшло своє відображення у працях Євгена Магди (Магда, 2015), Георгія Почепцова (Почепцов, 2016), колективній монографії «Світова гібридна війна: український фронт» за загальною редакцією Володимира Горбуліна (Горбулін, 2017) та ін.

Російська агресія 2014 р. в Україну стала новим початком геополітичних змін як для українців, так і для всіх інших – видимих на політичній карті світу і відчутних у всіх сферах життя окремого громадянина, особливо в часи пандемії. Як зазначає у своїй статті відомий філософ Френсіс Фукуяма, у сучасних умовах саме «сильні людиноорієнтовані держави є єдино спроможними давати собі раду з пандемією», яка стала своєрідним «політичним стрес тестом» (Fukuyama). Не зважаючи на те, що усе це внесло свої корективи у вектор розвитку світового співтовариства, необхідно звернути увагу на той факт, що необхідність гуманістично орієнтованої держави стала очевидною ще задовго до цього і нещодавні події в Іспанії та Великій Брита-

нії лише засвідчили, що традиційні способи державного менеджменту не здатні у повній мірі вирішити проблеми сучасності.

Мета. Особливості взаємодії центр – регіони формувалися упродовж не одного століття в рамках кожного окремого державного утворення. До мети нашої наукової розвідки не входить аналіз історичних передумов сучасних дезінтеграційних процесів у Великій Британії та Іспанії. Наше завдання полягає у порівняльному аналізі особливостей дезінтеграційних процесів у названих державах в першу чергу, в інформаційному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Британський парламентаризм як основа державного ладу став фундаментом політичного світогляду англійців та шотландців, що входять до однієї Співдружності. Саме партійно-політична боротьба стала виявом націоналістичних прагнень шотландців. Особливо яскраво це виявилось після завершення Першої світової війни. Проблема самоврядування регіону була визначена політичною метою діяльності Національної партії Шотландії (заснованої 1928 року). Однак відсутність помітних успіхів у політичній боротьбі на національному рівні призвела до утворення Шотландської національної партії (1934), яка і до сьогодні залишається активним гравцем на політичній арені Великої Британії.

146

Іспанія – світська представницька демократія та конституційна монархія. В адміністративному плані країна поділяється на 50 провінцій, які складають основу 17 автономних спільнот (громад). Автономна область Каталонія як автономна громада складається з чотирьох провінцій і розташована на північному сході Іспанії. Починаючи від 2006 року, автономія має новий статут, згідно з яким Каталонія є «окремою нацією» (Конституции государств, 2006). Фактично, згідно з цим Статутом, Автономна область Каталонія має широкі права, притаманні суверенній державі. Однак, метою діяльності ряду політичних партій, у т.ч. Ініціативи за Каталонію – Зелених, Республіканської лівиці Каталонії стало здобуття незалежності Каталонії, що призвело до загострення політичної ситуації та відкритого протистояння на вулицях Барселони.

Необхідно підкреслити, що прагнення до незалежності, зафіксоване на теренах Шотландії та Каталонії, знайшло своє яскраве політичне вираження після 2013 року – початку революційних подій в Україні. Саме тоді, під час і після Революції Гідності, Російська Федерація розпочала активно просувати своє бачення світопорядку, де

саме Москва відіграє ключову роль. Економічні та політичні санкції, запроваджені щодо російської влади, бізнесу тощо, стали, на нашу думку, певним поштовхом для відвертої ревізії державної політики (як зовнішньої, так і внутрішньої). Велика Британія та Іспанія у повній мірі відчули на собі втручання РФ у внутрішні справи.

Шотландський референдум за незалежність був проведений 18 вересня 2014 року. Не зважаючи на чітку позицію Шотландської національної партії, «ні» незалежності сказало понад 55% виборців, «так» – майже 45% (Перегудов, 2015,71). Ключову роль у виборі між незалежністю та широкою автономією відіграли економічні мотиви, які кожною стороною оцінювалися по різному. З одного боку, незалежність – це нові можливості та перспективи, у т.ч. і націє- та державобудівництва. Водночас широка автономія у складі Великобританії – це вже звичні блага та переваги бізнес-діяльності, соціального захисту тощо. Більше того, підтримка незалежності автоматично виключає можливості збереження автономного статусу у складі Великобританії, що може призвести до економічних втрат, у т.ч. фінансових, що нині забезпечуються саме перебуванням Шотландії у складі Об'єднаного Королівства.

У контексті інформаційному, кампанія супроводжувалася активною агітацією як прихильників незалежності, так і «юніоністів». Особливістю даного референдуму став мінімальний вплив зовнішнього фактору, у т.ч. російського, на його результати. Не зважаючи на окремі спроби встановити більш близький контакт з Шотландською національною партією, режиму Путіна так і не вдалося досягнути «взаєморозуміння» з її лідерами. Так, наприклад, жоден із прихильників шотландської незалежності так і не відвідав окуповані Донецьк та Луганськ (Leask).

«Шотландські незалежники» намагалися тримати від Кремля певну політичну дистанцію. У 2014 році для РФ було важливим прирівняти «референдум» у Криму до референдуму у Шотландії. Оскільки представники Шотландської національної партії (ШНП) так і не пішли назустріч Кремлю, РФ зробила ряд заходів, спрямованих на її дискредитацію, зокрема, через постать її колишнього провідника – Алекса Салмонда. Так, призначення А.Салмонда ведучим телеканалу Russia Today (Ковач) призвело до його дискредитації, у першу чергу, у середовищі однопартійців. З іншого боку, дане призначення може бути розцінене і як спроба ототожнення позиції «шотландських не-

залежників» з Кремлем, принаймні в очах аполітичних обивателів. Останнє, на нашу думку, і було однією з основних цілей кремлівських пропагандистів.

«Референдум» у Криму відбувся 16 березня 2014 року, а референдум у Шотландії – 18 вересня того ж таки 2014 року. На відміну від «кримського референдуму», який відбувся практично одразу після військового вторгнення російської армії, шотландський готувався не один рік. Свобода висловлювання та думки, характерна для Шотландії до, під час і після референдуму так і залишилася міфом для кримчан. Проте, результати голосування виявилися невтішними для Росії. Як наслідок, Російській Федерації так і не вдалося «легітимізувати» окупацію східних територій України та Донбасу, принаймні в очах критично мислячих людей як за межами, так і у самій Росії.

148 — Після оголошення результатів референдуму у Шотландії світовий інформаційний простір наповнився повідомлення про те, що ці результати були сфальсифіковані, що було помічене втручання у процес голосування, метою якого було забезпечення перемоги прихильникам «юніонізму». За словами аналітика Атлантичної Ради, що входить до Організації Атлантичного Договору, пов'язаної з НАТО, Бена Нітто, проросійські пропагандисти використовували Twitter, фальшиві відеоролики на акаунтах YouTube та Facebook для висування та поширення неправдивих звинувачень щодо втручання у процес голосування у Шотландії на користь збереження єдності Великої Британії (Carrell, 2017).

Починаючи від 2014 року і до сьогодні віртуальний та кіберпростір демократичного світу сповнюють різноманітні ідеї, які у формі різного роду меседжів покликані змінити розуміння «ідеального світу». Ці меседжі створюють атмосферу «контрольованого хаосу», основною метою впровадження якого є демонстрація слабкості демократичних інститутів в усьому світі, що лише посилилася у нинішній ситуації, але це вже питання іншого дослідження.

Ідея того, що «інформація може бути використана для дезорганізації урядів, організації антиурядових протестів..., впливу на громадську думку...» (Jaitner, 2015) тощо не нова. Більше того, саме ця тактика була використана ще Радянською владою на початку свого становлення у 1920-ті, згодом – на зламі 1930-1940-х, а також одразу після Другої світової війни, що в кінцевому підсумку сприяло становленню соціалістичної системи. Сучасна РФ активно використовує

політико-інформаційні практики минулого століття. Однак інноваційні комунікативні технології створюють значно ширші можливості не лише для втручання у внутрішні справи держав, але й для впливу на свідомість громадян, що є визначальним у сучасних світових політичних процесах.

У даному контексті поширення ідей щодо незалежності Каталонії від Іспанії абсолютно вписувалося у парадигму зовнішньої політики Російської Федерації. Не зважаючи на спротив центральної влади, місцевий парламент Каталонії ухвалив закон про проведення 1 жовтня 2017 р. референдуму щодо незалежності, що однозначно було засуджено урядом Іспанії. Конституційний суд країни визнав даний закон не чинним, що не завадило каталонцям провести референдум. На відміну від Шотландії, референдум у Каталонії так і не був визнаний офіційним Мадридом як легітимний. Прем'єр-міністр Іспанії Мар'яно Рахой заявив, «що ніякого референдуму в Каталонії не відбулося, що провести його не вдалося, що людей обманом зтягнули до участі у забороненому голосуванні» (Іспанія, 2017).

149

РФ офіційно підтримала територіальну цілісність Іспанії. Однак де-факто спостерігаємо активне втручання з боку (про)російських сил в інформаційний простір Іспанії. Соціальні мережі, які сьогодні є надзвичайно популярними в усьому світі, були активно використані для просування ідеї незалежності Каталонії. Громадська думка Каталонії зазнала потужного впливу з боку прокремлівських сил, які у зв'язку з референдумом у Каталонії порівнювали застосування сили проти протестувальників з диктатурою Франко, а також робили порівняння з Україною, де режим Януковича за застосування сили проти демонстрантів був засуджений, а Мадрид – ні. При цьому робилася спроба легітимації кримського «референдуму», який порівнювали з каталонським. Відповідно, Іспанія перебуває у подібній з Україною ситуації, а Каталонія – на межі громадянської війни, як Донбас. Крім того, фактична відповідальність за будь-які зміни кордонів покладалася на Захід в цілому – адже саме він створив передумови сепаратизму своєю підтримкою та визнанням Косово (Milosevich, 2017).

Міністр закордонних справ Іспанії Альфонсо Дастіс заявив про те, що є докази того, що державні та приватні російські групи, як і групи у Венесуелі, використовували Twitter, Facebook, а також інші інтернет-сайти для масивної популяризації сепаратизму та впливу на

громадську думку у правомочності референдуму 1 жовтня (Harding, 2014).

Відповідно до результатів референдуму в Каталонії, понад 90% його учасників підтримало ідею незалежності. Останнє дало змогу російським пропагандистам використати наростаюче протистояння між Барселеною та Мадридом для поширення власних політичних наративів, зокрема, про лицемірство західних політиків, які, проголошуючи право націй на самовизначення, позбавляють їх цього права в ім'я збереження територіальної цілісності держави; порівняння з Україною, у першу чергу з референдумом у Криму, «право на незалежність» якого не визнається офіційним Києвом, як і незалежність Каталонії офіційним Мадридом.

150 — Упродовж наступних років політичне протистояння між прихильниками незалежності та широкої автономії у названих регіонах продовжує зберігатися, а подекуди навіть зростати. Заяви про необхідність проведення повторних референдумів за незалежність як у Шотландії, так і у Каталонії залишаються непочутими офіційними Лондоном та Мадридом, що, на нашу думку, ще більше сприяє ескалації політичної ситуації у названих регіонах. Російські політичні наративи продовжують курсувати в країнах Західної Європи як через російські медіа, які і через лояльні національні та регіональні, соціальні мережі тощо (Nimmo, Ben).

Референдуми за незалежність окремих регіонів стали лакмусовим папірцем геополітичної нестабільності. Світове співтовариство зіштовхнулося з новими викликами у комунікативній сфері та сфері охорони здоров'я, які сьогодні є складовими сучасних (geo)політичних процесів. Референдуми за незалежність Шотландії та Каталонії чітко продемонстрували зростаючу роль інформаційної складової у сучасних політичних процесах, у першу чергу її використання агресивними політичними акторами, зокрема РФ. На відміну від Шотландії, де референдум був проведений у 2014 році, Каталонія зазнала потужної інформаційної атаки з боку Кремля у 2017 році. Великобританія та Іспанія стали тими європейськими країнами, які одними з перших відчували на собі зміну політичної риторики Кремля, інформаційні виклики та загрози демократичному ладу, що вплинуло на внутрішню та зовнішню політику досліджуваних країн.

Джерела та література:

1. Bernays, Edward L. Propaganda. <http://www.whale.to/b/bernays.pdf> (accessed June, 12,2019).
2. Carrell, Severin. 2017. Russian cyber-activists ‘tried to discredit Scottish independence vote’. <https://www.theguardian.com/politics/2017/dec/13/russian-cyber-activists-tried-to-discredit-scottish-independence-vote-says-analyst> (accessed June, 21, 2019).
3. Fukuyama, Francis. 2020. “The Pandemic and Political Order. It takes a State”. Foreign Affairs July/August. https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order?fbclid=IwAR3FztsZIEQnAla9rJ3lPg_s1mkQJF0aYcQM3_bfaaAXukiWKxL5Qmhw4I (accessed June, 21, 2019).
4. Harding, Luke. 2014. We should beware Russia’s links with Europe’s right. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/08/russia-europe-right-putin-front-national-eu> (accessed June, 26, 2019).
5. Jaitner, Margarita. 2015. “Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine” *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*. Tallinn: NATO CCD COE Publications.
6. Leask, Lavid. “How Russia is Prodding Scotland Toward Independence”. *Foreign Policy*. February 18. <https://foreignpolicy.com/2020/02/18/scotland-independence-russia-putin-ukraine-propaganda/> (accessed June, 16, 2020).
7. Lytton, Neville S. 1921. *The Press and the General Staff*. London-Glasgow-Melbourne-Auckland: W. Collins Sons and Co.
8. Milosevich, Juaristi M. 2017. The ‘combination’: an instrument in Russia’s information war in Catalonia. <http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/147fabf2-1140-499d-a59f-150c1eba8026/ARI92-2017-MilosevichJuaristi-Combination-instrument-Russia-information-war-Catalonia.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=147fabf2-1140-499d-a59f-150c1eba8026> (accessed June, 28, 2019).
9. Nimmo, Ben, Francois, Camille, Eib, C. Shawn, Ronzaud, Lea, Ferreira, Rodrigo, Herson, Chris, and Kostelancik, Tim. *Secondary Infection*. https://secondaryinfektion.org/downloads/secondary-infektion-report.pdf?fbclid=IwAR01de3WNlXGzyQ_Hm37AiGmPh2Mge9xnquPx6XbAEW3z8qtIir25H3Y0xU (accessed June, 23,2020).
10. Горбулін, Володимир. гол. ред. і упор. 2017. *Світова гібридна війна: український фронт*. Київ: НІСД.
11. Золотарёв, Владимир. 2008. *Война и общество накануне и в*

период Первой мировой войны. Т. 1 у Война и общество в XX веке. М.: Наука.

12. Іспанія: референдум про незалежність Каталонії завершився, Мадрид каже, що його не було, потерпіли понад 760. 01 жовтня 2017. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28767566.html> (accessed June, 21, 2019).

13. Ковач, Олег. Незалежницький рух Шотландії не хоче мати нічого спільного з Кремлем. <https://www.radiosvoboda.org/a/shotlandija-nezalezhnist-putin/30457440.html> (accessed June, 20, 2020).

14. Конституции государств (стран) мира. 2006. Статут Каталонии действующий 2006 (Автономия Испании). <https://worldconstitutions.ru/?p=1761> (accessed June, 15, 2019).

15. Ласвель, Гарольд. 1929. Техника пропаганды в мировой войне. Москва-Ленинград: Государственное издательство.

16. Магда, Євген. 2015. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват.

152

17. Перегудов, Сергей; Семенко, Ирина. 2015. «Референдум о независимости Шотландии и проблемы Британской государственности». Мировая экономика и международные отношения 3:64-75. https://www.imemo.ru/jour/meimo/index.php?page_id=685&id=6571&jid=49&jj=49(accessed June, 15, 2019).

18. Почепцов, Георгій. 2016. Сенси і війни: Україна і Росія в інформаційній і смислових війнах. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія».

References:

1. Bernays, Edward L. Propaganda. <http://www.whale.to/b/bernays.pdf> (accessed June, 12,2019).

2. Carrell, Severin. 2017. Russian cyber-activists ‘tried to discredit Scottish independence vote’. <https://www.theguardian.com/politics/2017/dec/13/russian-cyber-activists-tried-to-discredit-scottish-independence-vote-says-analyst> (accessed June, 21, 2019).

3. Fukuyama, Francis. 2020. “The Pandemic and Political Order. It takes a State”. Foreign Affairs July/August. https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2020-06-09/pandemic-and-political-order?fbclid=IwAR3FztsZIEQnAIa9rJ3lPg_s1mkQJF0aYcQM3_bfaaAXukiWKxL5QmhfW4I (accessed June, 21, 2020).

4. Harding, Luke. 2014. We should beware Russia’s links with Europe’s

right. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/dec/08/russia-europe-right-putin-front-national-eu> (accessed June, 26, 2019).

5. Horbulin, Volodymyr. hol. red. i upor. 2017. Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front. Kyiv: NISD.

6. Ispaniia: referendum pro nezalezhnist Katalonii zavershyvsia, Madryd kazhe, shcho yoho ne bulo, poterpily ponad 760. 01 zhovtnia 2017. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28767566.html> (accessed June, 21, 2019)

7. Jaitner, Margarita. 2015. "Russian Information Warfare: Lessons from Ukraine" *Cyber War in Perspective: Russian Aggression against Ukraine*. Tallinn: NATO CCD COE Publications, 2015

8. Konstytutsyyi hosudarstv (stran) myra. 2006. Statut Katalonyyi deistvuiushchyi 2006 (Avtonomyia Ispanii). <https://worldconstitutions.ru/?p=1761> (accessed June, 15, 2019).

9. Kovach, Oleh. 2020. Nezalezhnytskyi rukh Shotlandii ne khoche maty nichoho spilnogo z Kremlem. <https://www.radiosvoboda.org/a/shotlandija-nezalezhnist-putin/30457440.html> (accessed June, 20, 2020).

10. Lasvel, Garold. 1929. *Tekhnika propagandy v mirovoi voine*. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo.

11. Leask, Lavid. 2020. "How Russia is Prodding Scotland Toward Independence". *Foreign Policy*. February 18. <https://foreignpolicy.com/2020/02/18/scotland-independence-russia-putin-ukraine-propaganda/> (accessed June, 16, 2020).

12. Lytton, Neville S. 1921. *The Press and the General Staff*. London-Glasgow-Melbourne-Auckland: W. Collins Sons and Co.

13. Mahda, Yevhen. 2015. *Hibrydna viina: vyzhyty i peremohty*. Kharkiv: Vivat.

14. Milosevich, Juaristi M. 2017. The 'combination': an instrument in Russia's information war in Catalonia. <http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/147fabf2-1140-499d-a59f-150c1eba8026/ARI92-2017-MilosevichJuaristi-Combination-instrument-Russia-information-war-Catalonia.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=147fabf2-1140-499d-a59f-150c1eba8026> (accessed June, 28, 2017).

15. Nimmo, Ben, Francois, Camille, Eib, C. Shawn, Ronzaud, Lea, Ferreira, Rodrigo, Hernon, Chris, and Kostelancik, Tim. *Secondary Infection*. https://secondaryinfektion.org/downloads/secondary-infektion-report.pdf?fbclid=IwAR01de3WNIxGzyQ_Hm37AiGmPh2Mge9xnquPx6XbAEW3z8qtIir25H3Y0xU (accessed June, 23, 2020).

16. Peregudov, Sergei, ta Semenکو, Irina. 2015. «Referendum o nezavisimosti Shotlandii i problemy Britanskoi gosudarstvennosti». Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia 3:64-75. https://www.imemo.ru/jour/meimo/index.php?page_id=685&id=6571&jid=49&jj=49 (accessed June, 23,2019).

17. Pocheptsov, Heorhii. 2016. Smysly i viiny: Ukraina i Rosiia v informatsiinii i smyslovykh viinakh. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia».

18. Zolotarev, Vladimir. 2008. Voina i obshchestvo nakanune i v period Pervoi mirovoi voiny. T. 1 Voina i obshchestvo v XX veke. M.: Nauka.